

ירושתנו

ה'תשע"ד

ספר שנה
לתורתם של חכמי אשכנז
אורחותיהם ומנהגיהם, מסורות
וזכרונות, מחקרים וסקירות

כולל לוח מנהגי בית הכנסת לשנת תשע"ד

ספר שביעי

מכון מורשת אשכנז
בני ברק פרוס תשע"ד

ירושתנו

יוצא לאור ע"י מכון מורשת אשכנז
ת.ד. 87 בני ברק

עורכים:

הרב שלמה יהודה ליב הופמן, מודיעין עילית
הרב משה דוד צ'צ'יק, ירושלים

חברי מערכת:

הרב בנימין שלמה המבורגר, בני ברק
פרופ. מאיר הילדסהיימר, בני ברק
הרב יהודה אהרן הלוי הורוויץ, ירושלים
הרב משה המבורגר, ירושלים

דוא"ל מערכת ירושתנו: yerushaseinu@gmail.com

תוכן עניינים

רבותינו שבאשכנז

פירוש לאחד מן הראשונים לסילוק פרשת פרה / הרב מרדכי וינטרויב יז
רבותינו שבאשכנז הרבו לפרש את התורה על כל חלקיה ובכללה את הפיוט. נראה כי חכמי אשכנז ראו את הפיוט כמשקף את ספרות חז"ל, ועל כן עמלו לחשוף את צפונותיו ולדייק במלותיו. רוב הפירושים לפיוטים נמצא עדיין בכתבי יד שונים ומגוונים, ורק מיעוטם נחשף לאור הדפוס כפעם בפעם בשנים האחרונות.

ליקוטים אשכנזיים - פסקים ותשובות, מנהגים ומעשים / הרב יואל בינדר לא
בליקוטים הנדפסים כאן לראשונה מכתב-יד מצויים ליקוטי מנהגים, הלכות, תשובות גאונים, קטעים מחכמי אשכנז הראשונים וכן שריד מקובץ הלכות תפילה שמקורו משלהי תקופת הראשונים. ליקוטים מסוג זה רווחו באשכנז בתקופת ספרות המנהגים, ומלבד החידושים והדיעות הזרועים ברחבי החיבור, יש בו כדי לזרות אור על האופי המיוחד של לימוד התורה בתקופה שתומה זו.

אמת ליעקב - ספר שמות / רבי יעקב כ"ץ פופרש זצ"ל סב
המשך פרסום דרושי פרשיות התורה שנשא רבי יעקב כ"ץ פופרש זצ"ל, רבה של פרנקפורט דמיין מחבר שו"ת 'שב יעקב', וזאת הפעם לספר שמות (בספר הקודם פורסמו הדרושים לספר בראשית). דרושים מפולפלים בסגנונם המיוחד של ראשי הישיבות באשכנז כגון ר' אברהם ברודא ור' יהונתן אייבשיץ, שלא נמר טעמם ולא נס ליחם.

שני הספדים מרבני משפחת אויערבך על רבי אברהם מליסא זצ"ל / הרב נ. רפאל אויערבך ... פז
האב והבן – רבי צבי אויערבך אב"ד וורמייזא, ובנו רבי אביעזרי זעליג אויערבך אב"ד פוסוויילער שבאלזס – הספידו את הגאון המפורסם בדורו רבי אברהם מליסא, שנסתלק לבית עולמו ביום הכפורים תקכ"ט. הספדים אלו מועתקים מכתב ידם, מוערים ומפוענחים בתוספת מבוא נרחב אודות רבי אברהם מליסא ותולדותיו.

קצת דיני אבלות / רבי מנחם מנדל קארגוויא זצ"ל קטו
רבי יונה רוזנבוים העתיק מפסקי רבו רבי מנחם מנדל קארגווי. חתנו של רבי יונה, רבי דוד צבי הופמן, העתיק קטעים מרשימות חותנו. כאן מוגש העתק "קצת דיני אבלות" – הם ארבעה פרטי הלכות בעניני אבלות: הספד בראש חודש, גילוח בערב ראש השנה כשהוא יום ל' לאבלות - לראש ולזקן, ועל דבר אבלות על נטבעת בנהר שאין עדות ברורה למיתתה.

אגרת מרן ה'חתם סופר' אל רבי דניאל פרוסטיץ מתקופת מעברו ממאטרסדורף לפרשבורג / הרב בנימין שלמה המבורגר קיז
דרכו של רבי משה סופר בעל 'חתם סופר' בקבלת רבנות פרשבורג, לא סוגה היתה בשושנים. האגרת המתפרסמת בזה לראשונה שופכת אור על הפרשיה ומגלה פרטים ומאורעות היסטוריים שאינם ידועים. המבוא מוסיף רקע היסטורי שופע, ומבין השיטין מתודעים אנו לשיטותיו והשקפותיו של גאון ישראל.

מומר למצות תפילין אם מותר לקרותו לתורה או לומר קדיש / רבי יצחק זעקל הלוי במברגר זצ"ל..... קכג
שאלה זו שהעלה רבי זעקל במברגר, רבה של קיסנינגן, נשמעת אולי מוזרה לאוזן בת ימינו: אדם המקיים את כל המצוות ואף מגיע להתפלל בכל יום בבית הכנסת, אך אינו מוכן להניח תפילין. השאלה היתה אם ניתן לכבדו בעליה לתורה או להגישו כש"ץ וכיוצא באלה.

אי יש כח ביד חכמים לעקור דבר מן התורה אפילו בקום ועשה / רבי עזריאל (עזרא) הכהן מונק זצ"ל..... קכו
הכותב הוא אחיינו של רבי עזריאל הילדסהיימר זצ"ל וממלא מקומו כרבה של עדת ישראל בברלין. בדרשת שבת שובה שנשא בשנת תרפ"ט – כולל רשימת 'מראי מקומות' שפורסמה לקראת הדרשה – הוא כורך סוגיות רבות מכל רחבי הש"ס ונושאים הלכתיים רבים הנוגעים לדיון זה. לדרשה זו צורף מאמר בענין 'תשובה' על דרך הדרוש, שנמצא בין כתביו.

הלכה ותוספות

ברכת הנהנין על גדולי עציץ שאינו נקוב / רבי קלמן כהנא זצ"ל..... קלה
תלמיד חכם ועסקן ציבור היה ר' קלמן. הוא ידוע כנחשון בתחום ביסוס החקלאות על פי התורה, על פי היסודות שקיבל מרבו בעל 'חזון איש', ובהתאמתה להתפתחויות המדעיות והטכנולוגיות. במאמר זה דן בשאלה אם להחשיב את הגדל בעציץ שאינו נקוב כיוצא מן הארץ, וממילא אם אפשר לברך עליו 'המוציא לחם מן הארץ', 'בורא פרי האדמה' וכיו"ב.

הכשר ספר תורה נביאים וכתובים המדובקים / רבי אלחנן משה קונשט זצ"ל..... קמג
בגמרא מבואר כי מותר להדביק ספר תורה יחד עם נביאים וכתובים, והספר כשר. אך מדברי הרמב"ם יש מקום לדייק שלא כך היא ההלכה למעשה. המחבר מחדש ומדייק כי ההיתר לדבקים יחד הוא דווקא במקום שאופן דיבוקם מאפשר להפרידם, וגם הכשר ספר תורה זה, הוא דווקא לאחר הפרדת ספר התורה מספר הנ"ך.

בענין מצוות כיבוד אב ואם / הרב בנימין קרליבך..... קמה
הלכה פסוקה היא כי 'עשה דוחה לא תעשה'. המקרה הנדון במאמר זה, הוא כאשר מצות עשה של 'כיבוד אב ואם' נתקלת ב'לא תעשה'. הדיון פותח בדברי הגמרא במסכת יבמות דף ו ע"א, ומסתעף לעצם גדרי מצוות כיבוד אב ואם - חובת הכיבוד במעשים והחובה בכיבוד שבלב.

דעת חכמי אשכנז בדין קריאת עשרת בני המן בנשימה אחת / הרב אהרן חיים הופנר..... קמט
חובת קריאת עשרת בני המן בנשימה אחת היא דינא דגמרא. במקרה שלא קרא בנשימה אחת, האם עליו לשוב ולקרוא? הרמ"א הביא בשם מהרי"ל שיצא בדיעבד. עיון בלשונו של מהרי"ל במקורו, מעלה לכאורה שלא סבר כך. במאמר מבוארים דברי מהרי"ל לפי דעת הרמ"א, תוך עיון בדברי הראשונים ובהגדרת חובת קריאת עשרת בני המן בנשימה אחת.

תורת אמך

השתלשלות מנהגי סדר הישיבה בבתי הכנסת / הרב מרדכי דרפר קנז
מבין המרכיבים השונים במבנה בית הכנסת, הופלה נושא אחד שעד היום לא נסקר בשימת לב – כיוון ישיבת הציבור בבית הכנסת. המאמר סוקר את המנהג הקדום של ישיבה לארבע קצוות של בית הכנסת, עד למנהג הרווח כיום של ישיבה שורה לפני שורה. המאמר בעיקרו מתמקד אמנם במנהג קהילות אשכנז, אך סוקר את המנהגים בכל תפוצות ישראל, תוך עיון במקורות חז"ל, הראשונים והאחרונים, ובמצאי הארכאולוגיה של ארץ ישראל בימי בית שני.

מצות עבות בפסח / הרב יעקב שמואל שפיגל קצג
הראשונים באשכנז ובצרפת התירו לאפות מצה עבה לפסח. עדויות על מצות עבות בקרב האשכנזים קיימות עד לתקופת ייצור מצת מכונה – אז החלו לייצר בקלות מצות דקות, והמצה העבה נעלמה. אגב כך נידונת שאלת כשרותן של מצות רכות שהתעוררה בדורנו. מצורת למאמר תשובה בכתב יד של רש"י קצנליבוגן, המעיד כי בבית אביו (מהר"ם מפדואה) אפו מצות עבות, והוא התנגד לכך. כן מוזכר חכם בשם ר' פנחס סנגויני שהתיר מצות עבות בניגוד לתקנה שהיתה נהוגה במקומו.

השרויה – מציאות משתנה או חשש הלכתי קיים / הרב ירחמיאל ישראל יצחק הלפרין ריח
מנהג אי אכילת שרויה הנפוץ בכמה מקהילות ישראל, נדון ונסקר בפרטות במאמר זה: טעם האיסור, אופן ומקומות התפשטותו, תוך נסיון להתאים את טעמי האיסור שניתנו בו, למציאות זמנינו. המחבר מצטט מקורות קדומים שנתלו למנהג זה – ומברר אם אכן זו היתה דעתם – כמו גם את דעת חכמי אשכנז שלאורם אנו הולכים.

גווילים נשרפים בשבת ראש חדש פרשת החדש / הרב אפרים בנימין כספי רלא
גווילי ספרי תורה שהיו בידי קהילת יהודי ארפורט ונשרדו מהם בשעת הפוגרום בימי 'המוות השחור' באירופה בשנת ה'ק"ט, השתמרו בצורה טובה ונמצאים עד היום ברשות ספריית ברלין. ניתן ללמוד מהם רבות על שיטת הכתיבה באותם השנים – כגון הקפדה על 'זוי העמודים', תיוג, אותיות משונות, ופרטים רבים נוספים. מחבר המאמר מנסה ללמוד מתוך מצבם של ספרי התורה, על מועד גירושם המדויק של יהודי קהילת ארפורט – ענין שלא נתברר לגמרי עד כה.

תקרב רינתי

הצעת מיפוי ראשוני של נוסחי התפילה השונים / הרב יהודה כהן רנג
לסידור התפילה כמו שהוא בידנו כיום, ישנם נוסחאות אין ספור. מקור השינויים נעוץ במקומות ובארצות, כשבמשך הדורות נוספו עוד ועוד שינויים והנוסחים מתפצלים ומסתעפים עוד ועוד. במאמר זה, בא נסיון לנפות ולסווג את אבות הנוסח לסידור התפילה, לארצותיהם ולמוצאיהם.

ר' אליהו ב"ר עזריאל מוויילנא – מדקדק ועורך סידור התפילה / הרב יוסף פראגר רנח אחד הסיפורים המהווים אבן יסוד לנוסח הסיפורים הבאים אחריהם, הוא סידורו של רבי אליהו ב"ר עזריאל מוויילנא, שיצא לאור לראשונה בשנת תס"ד, בהסכמתם של גדולי הדור (אף כי שינה כמה מנוסחאות אשכנז המקוריים, תרומתו החשובה היא בעיקר בתחום הניקוד). המאמר סוקר את תולדותיו, את עבודת הסידור, פולמוסו עם המדקדק ר' זלמן הענא, ועוד.

שיתוף ילדים בתור חזנים ומשוררים בבית כנסת / הרב מרדכי עמנואל רעג בעקבות מאמרו של הרב בנימין שלמה המבורגר, שהתפרסם בירושתנו ספר חמישי, אודות המקהלה והחזן בבית מדרשו של הרש"ר הירש, שהסתעף לדיון בעצם השימוש במקהלה בבית הכנסת, משלים כותב המאמר את הנושא בדיון על שיתוף ילדים שעדיין לא הגיעו למצוות במקהלת בית הכנסת.

בינת דורות

מסכתות התלמוד כספר לימוד: ה"קונטרסים" ותקנת המסכת האחידה / הרב יצחק יודלוב .. רפא במאמר מקיף ומפורט מציג המחבר, מומחה בעל מוניטין לתולדות הספר העברי ומנהל מפעל הביבליוגרפיה העברית בירושלים, תופעה ביבליוגרפית בעלת עניין שטרם זכתה לתשומת לב המחקר. לא שרד אפילו עותק אחד מן ה"קונטרסים" המיוחדים בהם למדו הבחורים בישיבות אשכנז ופולין, אך בדלי הידיעות נאספו כעמיר גורנה ומתוכם הוסקו המסקנות הביבליוגרפיות וההיסטוריות.

"כאן כושי מוכר גרמני": על צבע עורם של בני ישראל / הרב בנימין שלמה המבורגר שט על מכירתו של יוסף למצרים, מתבטאים חז"ל "בכל מקום גרמני מוכר כושי, וכאן כושי מוכר גרמני". גרמני פירושו בעל עור לבן, כפי שמפרשים המפרשים. צבעי עור נוספים המתייחסים לעם ישראל, כגון עור בצבע אשכנז, ורוד, כמו גם צבע שיער. אלה נסקרים על פי מקורות חז"ל ורבותינו הראשונים והאחרונים, ואף מקורות היסטוריים המתעדים בדרך אגב נושא זה.

תינוק הנולד ב'שריון' המכסה את פניו / הרב יעקב ישראל סטל שכו לתינוק הנולד כשהוא עטוף בחלק מהשלייה נקשרו שני כתרים מנוגדים: מזל טוב וסכנה. גם לחלק השלייה נקשרה סגולות. הדברים מתגלגלים מזמנם של חסידי אשכנז ועוד למעלה מהם ועד הדורות האחרונים ממש, כאשר בין היתר טעות הבנה של אחד המלקטים המאוחרים מרחיבה את אחד הפרטים ממובנו הראשוני ומסיעו לענין אחר, כדרכן של סגולות.

העשור האחרון בחיי הקהילה החרדית במגנצא / הרב צבי כהן שמג כותב הזכרונות, יליד מגנצא – היא מייניץ – מעלה מזכרונות ילדותו על חיי הקהילה שעמדה על סף חורבנה, זכרונות המציגים תמונה מרהיבת עין של קהילה יהודית דומיננטית השומרת על מסורת עצמאית, תוך שמירה אדוקה על כל קוץ של מנהג. בחלקו האחרון נסקר 'ליל הברדלח' והשפעתו על הקהילה, וסקירה על השתקמותה ומצבה כיום. מבין שיטי הזכרונות משתקפים פרטים ממנהגי אשכנז, כפי שנהגו בקהילת עתיקת יומין זו, ולאלה מצורפות הפניות מעורך המאמר – הרב שלמה קאטאנקע הלוי מלונדון.

והמה בכתובים

עמודים: שפא - שצג

לתעלומת ייחוס מנהג כיסוי השופר בשעת ברכות לב"ח ולשל"ה / הרב י"ש סופר | אמירת פיוט 'שני זיתים' בחו"ל; פסוקי 'אתה הראית' במוסף לראש השנה / הרב ירוחם אלי' ראזענפעלד | בענין פדיית מהר"ם מרוטנבורג ז"ל לקבורה / הרב דוד גולדשמיט | אודות הגהות רד"צ הופמן על הש"ס / הרב מנדל בלוי | אמירת פסוקים לפני ואחרי אמירת התהלים בליל הושענה רבה / הרב יעקב יוסף ראזנבלום | הערות אודות קהילת ומנהגי מגנצא / הרב צבי כהן | לזהותם של א. מ. שווארצשילד ומאיר לעוויס / הרב משה מרדכי פריעדמאן | לקט הערות לספרי ירושתנו / הרב צבי ר. | דעת החזון איש בענין ישיבה אחורי אשה באוטובוס / הרב אהרן יעקב כהן

מנהגי בית הכנסת לבני אשכנז בא"י ובחו"ל / לוח לשבתות ומועדי השנה לשנת תשע"ד....שצה

R. Eliezer of Tukh – A German Tosafist \ Rabbi Aryeh Leibowitz5